

Memoires die ons blijven vervolgen
Ter nagedachtenis van ALLEN die ons ontvielen

Herinneringen aan de verdwenen Joodse Assenaren

[cijfer] = huisnummer van een Joods gezin, dat tijdens de bezetting in Assen woonde. ²²⁹

Rolderstraat, oneven zijde

Dolend over onze begraafplaats kwamen bij het staren naar de monumenten, geplaatst als herinnering aan de meer dan 500 zielen tellende Joodse gemeenschap, bij mij de oude herinneringen weer boven. Ik herinner mij vele mensen.

Ik ben voor de oorlog in de Asser Rolderstraat (“Joden Breestraat”) geboren. Het eerste pand van die straat, aan de oneven zijde, op de hoek Groningerstraat/Rolderstraat, was de Coöperatie “De Dageraad”, waar de familie H. ter Horst woonde en Henk ter Horst in die jaren bedrijfschef was. Genoemde familie was in die moeilijke tijd, evenals de familie Hendrik Scheltes (conciërge “Eigen Gebouw”), een van onze opvangcentra, waar wij graag geziene gasten waren, hoewel dat niet zonder gevaar was. De echtparen ter Horst en Scheltes bleken een centraal punt te worden in de tijd, die toen zou aanbreken. De vele aan hen (illegaal) geschreven bedankbriefjes, die vanuit het Kamp Westerbork gezonden werden, zijn hiervan een tekenend bewijs.

De eerste volgende Joodse familie aan deze zijde van de Rolderstraat was de familie Wolf [5], handelend in textiel. 's Morgens vroeg begaf hij zich op pad om zijn koopwaar bij de boer uit te venten.

Naast dit pand liep de toegang naar het Joodse schooltje, gelegen achter de sjoel in de Groningerstraat, waar in onze tijd Rabbijn de Lange²³⁰ en Wijnberg²³¹ de scepter zwaaiden. Een rietje was toentertijd het gebruikelijke instrument om ons tot de orde te roepen.

Naast deze gang bevond zich de rijwielfabriek van de firma A. Behr; een in die jaren toonaangevende fabriek en tevens groothandel in rijwieleronderdelen [9]. Het merk “Jetta” (genoemd naar mevr. Behr) en T. T. -rijwiel waren overbekend.

Hiernaast woonde de familie Erich Bundheim [11], een uit Duitsland gevluchte familie, die daar een zaak had opgebouwd, enig in zijn soort, namelijk een handel in schoenmakersattributen, waarmede hij tevens de diverse weekmarkten bezocht. Nog als de dag van gisteren herinner ik me, hoe hij de allereerste stadsgenoot was, die werd opgehaald en gedeporteerd naar het beruchte kamp Mauthausen. En hoe zijn vrouw 14 dagen nadien zijn kleren thuis gezonden kreeg, met de mededeling dat hij daar was overleden. Welk een schrik er toen in onze straat en de vele Joodse gezinnen plaats vond, behoef ik niet verder te beschrijven.

Dan volgde de familie Nijveen [17], die ook per fiets stad en platteland afreisde om zijn textiel aan de man te brengen; zijn vrouw Eef ten Brink dreef een groente- en fruithandel en combineerde dit met een uitleenbibliotheek.

Hiernaast zetelde de koosjere slagerij van de familie Leeser van Dam [21], bestaande uit vader, moeder en 3 kinderen van wie zoon Nathan (de enig overgebleven van de familie) de zaak van zijn vader na de oorlog voortzette.

Dan volgde de familie Moos Lezer [23] met een rokerijzaak. Hij was een bekend hondenfokker (speciaal zwart/wit gevlekte doggen), die hierdoor wijd en zijd bekendheid genoot, en die tevens handelde in kippen en wild.

Hun burens waren de bekende familie Elshof [25], van wie Moos een bekende slagerij had en veel op de voorgrond trad in toneelstukken en in het Asser mannenkoor; ook een bekend figuur in de met St. Nicolaas opgevoerde operettes. Zijn broer Heiman exploiteerde een zaak in huiden. 's Zomers perste hij honing, wat in die tijd ook nog veel geschiedde. Clara Elshof was onderwijzeres op de lagere school te Smil-

---

²²⁹ Zie voor nadere gegevens over de gezinsleden Germa Greving en Jan Ridderbos: *Asser oorlogsmonumenten. Herinneren en herdenken 1940-1945*, Assen (van Gorcum) 2015, p. 97-101.

²³⁰ Berend de Lange, geboren op 1 april 1872 te Bolsward, overleden op 19 oktober 1939 te Assen. Leraar te Assen van 1920 tot 1939.

²³¹ Philip Abraham Wijnberg, geboren op 13 maart 1870 te Hoogeveen, overleden op 9 september 1935 te Gouda. Leraar te Assen van 1892 tot 1935.

de en fietste elke dag zo'n 25 km. heen en terug. De andere twee zusters Jet en Frouk deden de huishouding. Al met al een buitengewoon homogeen gezin.

Twee huizen verder woonde Efraim Potsdammer [29], die daar een hoeden- en pettenwinkel exploiteerde. Ook deze werd op een gegeven dag uit huis gehaald en gedeporteerd naar Mauthausen; hij is daar overleden. Wat een verslagenheid in onze straat, waar allen nog in hoop en vertrouwen verkeerden.

Dan schiet mij ineens te binnen, dat Opperrabbijn Levison ons in de synagoge kwam inlichten, wanneer wij werden opgeroepen om naar een kamp te vertrekken. De sjoel was die avond te klein en tot in alle hoeken gevuld om de instructies in grote spanning aan te horen. Wij moesten rugzakken laten fabriceren, etenswaren laten inblikken etc. etc. Nog zagen velen niet in, en wilden niet inzien, wat voor een verschrikkelijke toekomst wij tegemoet zouden gaan.

Voorbij de familie Potsdammer huisde de familie Manus de Jong [57]. Zij hadden een zaak in zakken, ijzer en golfplaten. Zoon Ies was een trouw sjoelbezoeker. Bij deze familie werd iedere zondagmiddag een kaartje gelegd met de burens, in die tijd een veel voorkomende en enige ontspanning.

Hiernaast dreef de weduwe Frouk Seidel-Cohen een voor die tijd gezellige sigaren- en rokerijzaak. Frits Cohen had voor in de Paul Krugerstraat een runderslagerij.

Weer enige huizen verder woonde de familie Siem van Oosten [85], handelende in kalveren die hij voor in de straat, bij café Eleveld, in ontvangst nam. Hun oudste zoon Sal is na zijn studie naar toentertijd Nederlands Indië vertrokken en bij de inval van de Jappen vermoord. Hun tweede zoon Bram (eveneens deze studie genoten hebbende) is eveneens naar Indië gegaan en gelukkig na de gruwelijke oorlog naar Assen teruggekeerd. Een exceptie is wel, dat van dit gezin 4 kinderen de oorlog hebben overleefd.

Weer enige huizen verder woonde de familie Levie Nijveen [107], schilder van beroep.

Hiernaast de familie Coen Nathans [109], die met zijn zwager Sam Wolf handelde onder de naam: firma Wolf en ten Bosch. Zij dreven een aardappel- en korenhandel, die in wijde omgeving grote bekendheid had. Uit deze zaak is de firma Wolff en Wolff aardappel-export ontstaan, die later ook weer werd aangevoerd door een kleinzoon van Sam Wolf.

Rolderstraat, even zijde

In mijn vorig artikel wierp ik mij op de oneven nummers van de straat, en vervolg nu met de even nummers op de andere zijde.

Tegenover laatst genoemde firma Wolf en ten Bosch woonde de familie Coen Lezer, wiens dochter – naar ik me herinner – al zeer vroeg gestorven is²³². Een monumentaal grafmonument van deze familie staat op onze begraafplaats.

Ook staat op de begraafplaats een monument, door de Oorlogsgraven Stichting opgericht, ter herinnering aan die overledenen, die vanuit het kamp Westerbork tot midden 1943 alhier zijn begraven. Vele namen staan hierop vermeld. Of deze begrafenissen door Assen of door gevangenen in Westerbork verzorgd zijn, heb ik tot nu toe bij niemand kunnen informeren; wel dat dit onder begeleiding van de marechaussee geschiedde.²³³

Om op de straat terug te komen: enige huizen verder woonden broer en zuster Herman en Reina Levie [118]. Herman rustte op zijn lauweren en vergaarde het nieuws van wat er zoal in de straat plaats vond. Hij werd dan ook niet voor niets de "lopende pers" genoemd.

Dan woonden er op de hoek Julianastraat / Rolderstraat de dames ten Bosch, naar ik me vaagjes herinner familie van de bekende aardappelhandel Wolf en ten Bosch.

Enige huizen verder zetelde Opoetje Rozeveld, die later bij haar dochter ging wonen.

Dan volgde de familie Aron Nijveen, die ook al aan de kost kwam door met textiel de dorpen te bereizen.

De burens hiervan waren Jet van Wijk met broer David, die een bakkerij voerden. De oven werd toentertijd nog met takkenbossen gestookt. Wij mochten in de vacantie, als deze takkenbossen gebracht werden, die achter in de schuur sjouwen, waarna we werden beloond met een zakje in eigen oven gebrande pinda's.

Dan volgde voorbij de Javastraat het oude winkeltje van de familie A. Leezer, waar ze kaas en comestibles verkochten. Als kinderen kregen wij bij het halen van deze artikelen een handje drop toegestopt.

Enige huizen verder woonde Meijer Nijstadt, die daar een schapenslagerij had.

---

²³² Saartje Geziena Lezer, dochter van Coenraad Andries Lezer en Lea de Haas, overleden op 8 maart 1924 te Assen in de leeftijd van zeven jaar.

²³³ De begrafenissen werden verzorgd door een Asser begrafenisonderneming, op verzoek van het bestuur van de Joodse gemeente te Assen.

Dan volgde Nathan van Coevorden, toentertijd hoboïst bij de Stafmuziek van het Eerste Regiment Infanterie (thans Johan Willem Friso kapel). Hij was tevens een zeer bekende pianist, die in bioscoop Apollo de in die jaren stomme film begeleidde. Velen ontvingen van hem de eerste pianolessen.

Hun burens waren de familie M. M. Cohen, die eveneens een textielhandel hadden. Vader Cohen bereisde de boer. Hun dochters en zoon wonen nog in Israël.

Twee huizen verderop woonde mijn oom Jozef Magnus [56a], die met zijn zoon David ook textiel uitventte, alles per fiets. Mijn oom bediende zich bij slecht weer van een hond, om het fietsen te vergemakkelijken. Vlak naast mijn oom woonden wijzelf [56] Mijn vader haar daar een zaak in antiquiteiten. In 1938 kwam ik bij hem in opleiding tot de inbeslagname door de Duitse instanties (Mei 1942) hieraan een einde maakte. Mijn vader werd door een zenuwinstorting naar Port-Natal gebracht. De 16^e augustus 1942 dook ik onder. Mijn moeder is met de overige Joodse Assenaren de eerste week van Oktober 1942 naar Westerbork gedeporteerd en enige dagen daarna in Auschwitz om het leven gebracht. Mijn vader kon vanuit Port-Natal eind december 1942 onderduiken.

Onze naaste burens waren de familie David Magnus [54], die paardenslager was. Zijn vrouw hield toentertijd vele kostgangers, w. o. Galoetsiem (jongeren die zich voorbereiden op hun vertrek naar Palestina). Deze jongeren genoten hun opleiding bij boeren in de naaste omgeving (vooral Zeijerveld). Enigen van hen hebben in Israël thans prachtige boerenbedrijven. Ze zijn inmiddels [1982] allen tussen de 65 en 75 jaar.

Enige huizen verder woonde koosjere bakker Godschalk, later Cohen, die met de aan de Brinkstraat wonende bakker van Rhijn het brood voor de Joodse ingezetenen verzorgde.

Dan volgde de familie Jaap Lezer [14], ook al een schapen-, rund- en kippenlagerij. Hun dochter Netty is nog in leven [overleden op 9 maart 2008 te Zoetermeer].

Hiernaast had de familie Maurits de Jong een potten- en galanteriewinkel.

Rest nog de schapenslager Jaap Nijstadt, die als bijnaam "De Kraai" had door zijn donkeruitziende blik. S. de Beer aan de O. Parallelweg ventte stad en platteland af met een pottenkar.

De gezusters Riek Nijveen en Roos Nijveen hadden een kruidenierswinkeltje aan de Javastraat [38].

Zo blijft de herinnering in onze gedachten voortleven aan deze Joodse ingezetenen, die met hard werken een schamel kostje probeerden te verdienen. Van de ruim 500 in Assen woonachtige Joden is een dertigtal uit onderduik en kamp teruggekeerd.

Ik zal u behoeden voor de gevoelens bij terugkeer naar onze haardsteden, waar wij niemand van onze dierbaren terugvonden.

Een gestencild papiertje van het Rode Kruis, met de mededeling dat al onze geliefden waren omgekomen, is het enige bewijs.

1982

Memoires die ons blijven vervolgen

In mijn herinnering probeerde ik nog eens door vooroorlogs Joods Assen te slenteren. Er bestonden in die jaren nog vele Joodse zelfstandige middenstanders.²³⁴ In de Rolderstraat de bekende slagerijen van de familie Leezer, van Dam, van Moos Elshof; de paardenslagerij van David Magnus, de schapenslagerij van Jaap Nijstadt voor in de Rolderstraat schuin tegenover het vroegere café Eleveld. De slagerij van Frits Cohen aan de Paul Krugerstraat, slagerij Philip van der Laan, voorheen zijn vader Marcus van der Laan; de bekende slagerij aan de Nieuwe Huizen van de familie Anne Vos met zijn compagnon Marcus Leezer (de overbekende slogan in de advertenties: "Onze worst is worst"), slagerij Hiegentlich aan de Singelstraat, schapenslagerij Jaap Leezer aan de Rolderstraat, en de bekende paardenslagerij van Meijer Vos aan de Oudestraat.

De overbekende herenstoffengroothandel van de firma J. B. Levie in het pand naast notariskantoor Tijdhof en Daverschot. De in heel Drenthe bekende textielzaak van de firma S. Boekbinder en Zonen aan de

---

²³⁴ Zie voor de Joodse winkeliers en handelaars F. J. Hulst en H. M. Luning: *De Joodse gemeente Assen*, Assen (Vanderveen) 1991, p. 206-208.

Gedempte Singel, waar in die jaren de heren Moos en Bertus Boekbinder de scepter zwaaiden; zij hadden toen al zo'n 25 man personeel. De bekende wolgrossierderij van de firma Kolthoff aan de Groningerstraat.

De bekende meubelzaak aan de Gedempte Singel van Jonas van Oosten met zijn zonen Mau en Mie van Oosten, "de Walvisch" geheten, daarnaast de kleinvakgroothandel van Eli van Oosten, de schoenenzaak van de firma Gans. In dit pand, dat later verbouwd werd, huisden toentertijd diverse winkelpandjes. In een daarvan was gevestigd de kapsalon van de familie Heymans, die uit Duitsland gevlucht waren. Op de andere hoek van de Gedempte Singel de huishoudelijke artikelenzaak van de firma Maurits de Jong. Tegenover de kapsalon van de familie Heymans naast Gans aan de Varkensmarkt de fruithandel van de familie de Jong. Dan de kunstmesthandel van de familie Frijda gevestigd in een groot pand. De firma Boekbinder textiel aan de Nieuwe Huizen; er tegenover de bekende Bleyle-zaak van de familie A. A. Stern, later verhuisd naar het pand aan de Marktstraat.

Voordat het abattoir in gebruik genomen werd, had iedere zelfstandige slagerij een slachtplaats achter zijn eigen vestiging, waar de koosjere slagers dan samen met hun niet-koosjere collega's slachtten en het niet-koosjere deel naar deze collega's ging als achterbouts etc.

Aan de Groningerstraat voerde Jacob Leezer een kachelsmederij. Aan de Gedempte Singel was vroeger een paraplu- en herstelbedrijfje gevestigd, dat werd gerund door de oude heer Polak, geboren in 1862. De oude-metalenhandel van de firma Nathans en M. Vos aan het Noord-Willemskanaal om de hoek van de Venestraat, waar vele lompen en metalen heengebracht werden. Dezelfde soort handel aan de Molenstraat van de firma Marcus de Jong en zijn broer Manus de Jong, die aan de Rolderstraat woonde. Zij handelden veel in golfplaten.

Dan hadden we de bekende borstelfabriek van de heren Godschalk aan de Julianastraat; zij reisden door het gehele land. Een pander, Boomstra, woonde aan de O. Paralleleweg; hij bracht onroerende goederen voor notarissen en boeldagen aan de man. De familie Aron Stern had een bekende dans-studio aan de Markt; zijn zoon Sam Stern volgde hem later op.

Verder waren er in Assen vele veekooplieden gevestigd: de gebroeders Ben en Jo Levie, die een boerderij aan de oude Javastraat (Doevenkamp) hadden tegenover de oude kleuterschool van juffrouw van der Puyl, van wie velen in Assen het kleuteronderwijs hebben gevolgd. Verder Gerson Levie wonende aan de Noordersingel; Moos de Levie wonende aan de Stationsstraat. Jacob Magnus, die in 1940 al een leeftijd had bereikt van 74 jaar; zijn zoon Jozef Magnus die aan de Stationsstraat woonde. De heren Aron Leezer, Luf Leezer en hun oude vader Benjamin Leezer; de kalveren- en jongvee-handelaar Bram van de Horst, die aan de Javastraat woonde.

Op de hoek van de Kruisstraat/Marktstraat bevond zich de meubelzaak van de gebroeders Leezer (zakennaam: "Leezer-de Gunst"). Velen hadden winkels en brachten hun goederen ook aan huis per fiets, of maakten gebruik van tram of bus. Enkele herinner ik me, o. a. Jozef Magnus vroeger nog een hond erbij voor de fiets om te helpen de zware koffers te vervoeren. De oude heer Overweg woonde naast de synagoge aan de Groningerstraat; S. Wolf naast vroeger café Eleveld had al een zogenoemde bromfietsmotor. Verder Levie's groothandel in granen, "de Graanhalm" gevestigd aan de Gymnasiumstraat; een enkel oud gebouw aldaar herinnert er nog aan.

Aan de Gedempte Singel was gevestigd de stoffenzaak van de firma Engers. In de Rolderstraat woonde familie Aron Nijveen sr. , die ook vroeger het platteland bereisde met textiel. Zijn zoon Simon, die gehuwd was met Eva ten Brink, deed hetzelfde. Eva Nijveen-ten Brink had aan de Rolderstraat, naast slagerij van Dam, een groenten- en fruitzaak; ze hield er ook een uitleenbibliotheek op na, waarvan toentertijd gretig gebruik gemaakt werd. Simon Nijveen aan de Oranjestraat was inspecteur van een grote levensverzekeringsmaatschappij; hij was tevens reservekapitein in het leger. Ik zie hem nog zo voor me, als ze met de troepen ons huis voorbij kwamen. De stafmuziek van het eerste regiment onder leiding van directeur S. P. van Leeuwen ging voorop. Simon Nijveen zat op het paard, en wij als kwajongens gingen op de fiets vooraan, naar het Balloërveld; ze hadden daar een grote oefening. Een geweldig uitstapje voor ons in die jaren.

Bij de reeds eerder genoemde veehandelaren waren ook les Levie met zijn compagnons Noach en Diddo van Zand geen onbekenden in deze handel.²³⁵ De familie Levie woonde aan de Julianastraat. Ook hadden we een handelaar in varkens, Joop van Thijn; de familie woonde in het eerste huis van de Javastraat, een paar huizen van het kleuterschooltje van juffrouw van der Puyl.

Er waren enige handelsreizigers in schoenen: de oude heer Meinhard Gans, Aron Stern (de vader van Sam Stern), Meijer van Rhijn (zoon van de koosjere bakker Abraham van Rhijn in de Javastraat). Verder de handelsreiziger van de Carp's garenfabriek, Mau Rozeveld: zijn hoofdartikel bestond uit J. A. C. - splitzijde. Hij woonde in de Oranjestraat, en bezocht uitsluitend de groothandel en de grote zaken.

De familie Nathan Kropveld woonde aan de Plataanweg. Nathan was hoofd van de school voor openbaar onderwijs. Hij was een vurig aanhanger van de socialistische partij, en trad vele malen als spreker voor die partij op.

De voorgangers, de heren B. de Lange en Ph. Wijnberg, waren lange tijd tevens leraar aan de Joodse school in de Rolderstraat. Bijna iedereen van onze generatie heeft van hen les gehad. In de laatste jaren was Waaker voorganger; hij woonde aan de Paul Krugerstraat.²³⁶

De meubelmaker Fischler, die getrouwd was met Nathalie Blok, had een zaak aan de Gedempte Singel. Dan was er de overbekende Rieks brandzalf, die was samengesteld door mevr. Rika Levie-Boekbinder. Zij was gehuwd met de veehandelaar Gerzon Levie, en woonde aan de Noordersingel. Ze hadden een gezin met twee kinderen, Mosje en Betty; beide kinderen zijn naar Israël gegaan, Mosje voor 1940 en prof. dr. Betty Levie in 1945 (zij was een van de bekendste radiologen van Nederland).

Voor de niet teruggekomen families is op 17 juni 1951 een monument op de Joodse begraafplaats opgericht, waarop alle namen staan gebeiteld van de mensen, die in de kampen omkwamen.

Ik hoop hiermee een beknopt overzicht te hebben gegeven van de grote invloed, die de Joodse Assenaren gehad hebben op het economisch zakenleven van voor de oorlog. Helaas is slechts een enkeling overgebleven.
1986.

Dat gij niet vergeet, de dingen die uw ogen hebben gezien!

Deuteronomium 4:9

Bij onze ouders is een andere opvatting geweest over de manier waarop hun kinderen in de maatschappij een bestaan zouden vinden. Dit wil zeggen: de ouders kwamen meestal uit orthodoxe gezinnen. Die traditie wilden ze zoveel mogelijk vasthouden en op onze generatie overbrengen. Dat bleek niet zo eenvoudig te zijn. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog '14-'18, het begin van hun "business", probeerden ze een beter bestaan op te bouwen om niet in die armoede terecht te komen, die velen zelf hadden meegemaakt.

Niet te vergeten natuurlijk dat de vervoersmogelijkheden, de communicatie, radio, telefoon, auto na die jaren pas op gang kwamen. Uit het feit, dat F. J. Hulst aan zijn doctoraalscriptie de titel gaf: "Alle Joden fietsen" (juni '87) bleek wel, dat het voornaamste vervoer de fiets was in die moeilijke tijd.

Het zal toch niet de bedoeling geweest zijn om de indruk te wekken, dat alleen de Joden fietsten. Maar de handelslui (meestal bestaande uit Joden, die de boerenstreken moesten bereizen) maakten hiervan vooral gebruik. Een geheel nieuwe fiets was in die tijd een geweldige luxe. Auto's waren enkel de vervoersmogelijkheid voor o. a. doktoren, dierenartsen, industriëlen en grote zakenlieden. Van de provincie Drenthe herinner ik me nog als de dag van gisteren enige nummers: D 500 [Samuel Jozef Wolf], D 565 [Gerzon Levie], D 232 [Mozes Salomon Boekbinder], D 514 [Mozes Hartog Boekbinder]. Autoverkeer was er

---

²³⁵ Noach van Zand, geboren op 5 september 1899 te Stadskanaal, overleden op 23 oktober 1950 te Groningen.

Diddo van Zand, geboren op 18 april 1886 te Stadskanaal, overleden op 4 juli 1983 te Assen.

²³⁶ Isaac Waaker, geboren op 30 mei 1907 te Amsterdam, overleden op 31 maart 1944 te Auschwitz. Leraar te Assen van 1938 tot 1942 (hij was de laatste).

dan ook zo goed als niet. Je zag meer handkarren, hondenkarren etc. Toen we nog kwajongens waren, konden we gewoon voetballen op straat.

Ik herinner me dat, er nog kooplieden te voet met een pak op de nek hun waar probeerden aan de man te brengen. Vele kilometers werden per voet afgelegd. Men had in het algemeen zijn bestaan in textiel, veehandel, galanterieën, honing, wol en oude metalen. Zeer vroeg op pad en vaak laat weer thuis. Thuis zat men te wachten of de kost al dan niet verdiend was.

Café Halfweg tussen Rolde en Borger, toen nog aan een zandweg gelegen, was zo'n aanlegsteiger, waar vele kooplieden samen kwamen om even uit te rusten en nieuwtjes uit te wisselen. Enkele zakenlieden konden het zich permitteren een auto aan te schaffen. En zo zag je zo nu en dan een Fordje of een Chevrolletje rijden. Er werd veel gebruik gemaakt van de mogelijkheid om mee te rijden (het mochten natuurlijk geen concurrenten zijn). Doordat velen dezelfde handel dreven, was er een enorme strijd in die moeilijke jaren, en waren de concurrentie en de afgunst groot. Vele zakenlieden hadden door de jaren heen een band met hun klanten. Het was natuurlijk moeilijk voor een concurrent om hier tussen te komen. Ook onder de Joodse kooplieden was de "kinnesinne" verschrikkelijk groot, vooral omdat praktisch alle handel in Joodse handen was. Zaken werden opgericht en zo ontstond er in Assen een groot aantal winkels. In vorige memoires heb ik hierover al eens geschreven, van kleine tot grote vooral in de textiel, vee- en vleeshandel, aardappels, honing, granen, lompen en metalen. Dit alles heeft natuurlijk meegewerkt dat de N. S. B. -ers vooral klaarstonden. Ze maakten gebruik van de door de Duitsers geboden gelegenheid om "Verwalter" te worden, om de Joodse zaken te liquideren. Helaas is hierover al genoeg geschreven en bekend. Namen van zaken en venters, die ik mij herinner, heb ik in mijn vorige memoires gegeven.

Joodse zaken zijn totaal verdwenen uit het stadsbeeld

Wie van de overlevenden men ook over het vooroorlogse leven spreekt, bij allen ontdek je een zelfde ontwikkeling: het orthodoxe leven heeft minder aantrekkingskracht. Reeds in de jaren van onze jeugd was de assimilatie (het aanpassen aan de levenswijze van anderen) sterk. Wat het meest tot uitdrukking komt, is het bezwaarlijke van de verplichte gang naar de Joodse school. Want die nam naast de openbare school veel tijd in beslag.

Behalve de koosjere slaggers en bakkers waren praktisch alle Joodse zaken op Sabbath en feestdagen geopend. Het waren immers niet zulke florissante economische tijden, en de concurrentie was groot. De Noordersingelschool en de Emmaschool, en dan met name de Noordersingelschool, waren de scholen, waarheen de meeste Joodse jeugd ging. Toch wilden onze ouders graag, dat je nog enige ontspanning had. In enkele kringen werd er getennist, maar voetbal en gymnastiek (Achilles, A. G. V, Hygiea) hadden toch wel de grootste aantrekkingskracht. Bij de ingang van het Achilles-voetbalveld staat een herinneringsteken, waarop enkele namen voorkomen van weggevoerde en omgekomen Joodse Assenaren.

In Assen woonden vele grote families. Er ontstonden vele familieconcentraties, waardoor men bepaalde "klikjes" kreeg. Dit kwam vooral tot uitdrukking wanneer er verkiezingen plaats vonden waarbij b. v. een nieuwe kerkenraad gekozen diende te worden. Dit gaf vaak grote opschudding en de diverse groepen werden bestookt om toch vooral op die of die kandidaat te stemmen. De plaatsen in de sjoel werden dan vaak opnieuw op nummer vastgesteld. De geregelde sjoelgangsters behielden graag hun eigen plaats. De bezettingstijd kwam en de Duitse wetten met betrekking tot de Joden werden van kracht. Dit is voldoende bekend. De Omnia Treuhandgesellschaft m. b. H en de Beauftragte des Reichskommissars in de provincie Drentje kregen het voor het zeggen. Vele Verwalters, N. S. B. -ers, stonden klaar om de Joodse zaken te bezetten. Zo konden zij zich verrijken. Onze eigen zaak (antiek) werd al omstreeks Mei 1942 verzegeld, en de "heren" konden uitzoeken, wat ze wilden. Wijzelf mochten en konden er niet meer komen. Een meubelkar, die naast ons huis in de gang stond, werd op zekere dag meegenomen om goederen te vervoeren. We hebben na de oorlog deze kar bij een handlanger van de partij kunnen weghalen. Inmiddels had deze zijn eigen naam erin gebeiteld. Het was een ober van café Centraal aan de Brink, waar een zoon van de gevreesde familie Groenewold aan de Nieuwe Huizen (de Poort van Kleef) het bewind voerde.

De 17e augustus 1942 ben ik gevlucht. Ik laat het verdere verloop nu maar rusten. In Maart 1945 ben ik na veertien dagen gevangenis in Assen naar kamp Westerbork getransporteerd; daar werd ik in April 1945

bevrijd. Zoals het inmiddels bekend is, verging het ook ons. We kwamen na de bevrijding weer in Assen aan. Ons huis was bezet. Het heeft ons veel moeite gekost om dat weer in gebruik te nemen. Opvang en begeleiding waren er totaal niet. Je moest je maar zien te redden. Goede vrienden, die er gelukkig ook nog waren, hebben ons in de eerste weken door de ellende gesleept. Uiteindelijk is het ons gelukt om, na lang touw trekken bij allerlei instanties, ons huis weer vrij te krijgen. Het was in de oorlogstijd totaal uitgewoond.

We moesten onszelf maar zien te redden. Met ons gehavend gezin (mijn moeder is in Oktober 1942 weggevoerd en niet teruggekomen) moesten we de draad weer opnemen.

Een twintigtal van uit het kamp Westerbork geschreven brieven, dat later in mijn bezit kwam, is de stille getuige van al het leed, dat de weggevoerden moesten ondergaan.

Ik wil nog wel kwijt, dat men tijdens de oorlogstijd niemand kon en durfde te vertrouwen. Men klemde zich vast aan diegenen, van wie men 100% zeker was, dat ze te vertrouwen waren. Een onderduikplaats vinden was zo goed als onmogelijk. Velen slaan zich op de borst omdat zij zoveel goeds gedaan hebben, maar voor ons kwam deze hulp te laat!!!

Mijn excuses voor het feit, dat in mijn memoires herhalingen optreden. In verschillende jaren heb ik die geschreven en heb het zo gelaten. Het was mijn gedrevenheid, die me ertoe dwong nog iets van onze jeugd te memoreren voor de geïnteresseerden, die in dezelfde stad zijn opgegroeid.

Assen 1991